

גוי של שבת

יעקב כ"ץ

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

יעקב כ"ץ

גוי של שבת

מספרי יעקב כ"ץ

הדפסה חדשה – ירושלים תשס"ז

בסיוע משפחות

אדית ושרגא הורוביץ

נעמי ובן-ציון הוכשטיין

גוי של שבת

ריכארד ואגנר בסבך האנטישמיות

הקרע שלא נתאחה

עת לחקור ועת להתבונן

במו עיני

יעקב כ"ץ

גוי של שבת

הרקע הכלכלי-חברתי והיסוד ההלכי להעסקת
נוכרי בשבתות ובחגי ישראל

מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית
ירושלים, תשמ"ד

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (י"ר), פרופ' שמואל אטינגר, ד"ר ראובן
בונפיל, צבי יקותיאל, ד"ר שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

הדפסה חדשה: ירושלים תשס"ז

מספר קטלוגי: 185-544

מסת"ב 8-014-227-965

©

כל הזכויות שמורות

למרכז זלמן שזר

סדר, הדפסה וכריכה מפעלי דפוס כתר, ירושלים

נר לנשמת
ר' אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	מבוא
15	פרק א — המקורות התלמודיים
21	פרק ב — הלכה ומעשה בתקופת הגאונים
33	פרק ג — הפלגה ביס ובנהרות בארצות אירופה
43	פרק ד — צורכי משק־בית בקהילות אירופה
57	פרק ה — בעיות בקשר למקורות פרנסה
70	פרק ו — שלהי ימי־הביניים — המעורבות הכלכלית של יהודי פולין
84	פרק ז — קשיי התיעוש הראשונים באיטליה
94	פרק ח — בעיות בשל תעסוקות חדשות במרכז אירופה — ופתרון
103	פרק ט — שומרי שבת כמיעוט ביהדות גרמניה במאה ה־י"ט
123	פרק י — גליציה תחת השלטון האוסטרי — השימוש בשטר מכירה
139	פרק יא — שני קצות ההתפתחות ביהדות רוסיה והונגריה
166	פרק יב — (מעין נספח) — "מת ביום טוב ראשון יתעסקו בו עממין"
173	פרק יג — סיכום — גבולות גמישותה של ההלכה
185	מפתח

הקדמה

לעתים רחוקות יקרה, שמחבר יוכל לומר בבטחה, כי בפנייתו לנושא חיבורו לא הקדימו אדם מעולם. מקרה נדיר כזה קרה לי בנושא של ספר זה. ולא שנתגלו לי מקורות, שלא היו לנגד עיני זולתי. ספרי הלכה, ברובם מסוג של שאלות ותשובות, שנזדקקתי להם, הם לחם חוקם של לומדי תורה ופוסקי הלכה. הם לא נעלמו אף מעיני חוקרים מודרניים, ביחוד היסטוריונים למיניהם, שהרבו לעיין במקורות אלה לצורכי מחקריהם. אם העיון במקורות אלה הניב כטיפולי מה שלא הניב בידי אחרים, הרי זה בא בזכות צרופן של שתי דרכי הלימוד, זו של הלמדנים על פי השיטה המסורתית, וזו של החוקרים על פי השיטה הביקורתית. בהתאם לשתי זוויות הראייה של הניתוח, מקווה אני, שהספר יתקבל כתרומה הן לתולדות החברה והן לתולדות ההלכה. ואס־כי אין זה אלא ספר היסטורי, יתכן שיהיה מי שימצא בו גם מפתח־מה להבנת בעיה מבעיות ההווה. שאלת יכולת ההסתגלות של ההלכה לתנאי חיים משתנים לא חדלה מלנסר בעולמנו. המעקב אחרי לבטי ההסתגלות כתחום של "גוי של שבת" עשוי ללמדנו דבר־מה על גבולות יכולתה של ההלכה אף בתחומי חיים אחרים.

במחקר זה נזקקתי הרבה לספריות המקצועיות שבתחומי — הספריה הלאומית והאוניברסיטאית וספריית יד־מימון בירושלים, ובשכתי בניו־יורק בחורף תשמ"ג — גם לספריית הסמינר היהודי התיאולוגי. באתי לניו־יורק על פי הזמנת הישיבה יוניברסיטי, בה העברתי סמינר על הנושא של ספר זה. קריאת המקורות עם תלמידים, שדרכי המחשבה ההלכית היו נהירות להם, סייעה בידי לא פעם בבורר הדברים על דיוקם. ד"ר אברהם גרוסמן מירושלים קרא את הפרקים הראשונים של החיבור, ואני מחזיק לו טובה על כמה מהערותיו המועילות. במשך שנות עיסוקי בנושא נזקקתי לשאול את פי יודעי דבר, איש איש בתחומי — ספרנים, ביבליוגרפים, בעלי הלכה והיסטוריונים — ולכולם אומר: טוב־עין הוא יברך. חן־חן לאנשי מרכז זלמן שזר על הוצאת הספר בטוב טעם ודעת. ברכה נאמנה לעובדי דפוס 'כתר' על מלאכתם הנאה.

את הספר אני מקדיש לזכרו של רע ועמית, ר' אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל,
שהעדרו השאיר חלל ריק שלא נתמלא.

יעקב כ"ץ

האוניברסיטה העברית, ירושלים
אלול תשמ"ג

מבוא

הביטוי "גוי של שבת", שמקורו כנראה באידיש – "שכס גוי",¹ יש לו כלשונו צליל לגלגני, רמז לביקורת על המסורת הדתית, המזיקה את היהודי לעזרתו של מי שאינו יהודי כדי לקיים את דתו. ביקורת זו היא פועל-יוצא מן השאיפה לעצמאות לאומית מוחלטת, שהביאה לעתים להתנגשות עם ז'פּוסי החיים שעל-פי המסורת.² ואילו בימי השליטה המוחלטת של המסורת אין סימן של מבוכה מחמת הזדקקות זו. מקורות ההלכה ממליצים על השימוש בשירותו של גוי ללא היסוס, כל עוד שירות זה נמצא לו היתר על-פי כללי ההלכה.³ אלא שהיתר זה מותנה בתנאים מתנאים שונים, והבעיה שהעסיקה את בעלי ההלכה היא: כיצד לתחום את תחום ההיתר והאיסור, וכיצד להבטיח שהציבור לא יחרוג מגבולות ההיתר ויפרוץ את גדרו האיסור.

מתח מסוים בין הוראות ההלכה העקרוניות לבין נכונותו ויכולתו של הציבור לעמוד בהן היה קיים תמיד בפינות שונות של חיי המעשה. אך דומה, כי אין שטח בו מורגש מתח זה כשטח עשיית מלאכתו של היהודי בידו של גוי בשבתות ובחגים. דוגמאות לכך נמצא למכביר לאורך כל מחקרנו. החיזיון אומר דרשני, ופנים כפולים לחקר התופעה מבחינה היסטורית. מן הבעיות שעלו על שולחנם

- 1 הביטוי "גוי של שבת" אינו מצוי במקורות ההלכה. מקבילו באידיש נפוץ בספרות אידיש, ולדבריו של פרופ' דוב סדן, קדם שימוש ב"גוי של שבת" חב"ד הקיבוץ הדתי בשנות השלושים בקשר לחליבה בשבת, ולא רק משיקולים מעשיים – להכניס ערבי למשק מטעמי ביטחון – אלא אף עקרונית: משום ששאפו לחיים יהודיים "מלאים ושלמים". ראה: אריה פישמן, הקבוץ הדתי, עיון בהשפעת הגומלין שבין הדת לבין האידיאולוגיה בהקשר המודרניזציה, דיסרטציה באוניברסיטת העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 190, 205 – 207.
- 2 בפועל הסתייגו מן השימוש ב"גוי של שבת" חב"ד הקיבוץ הדתי בשנות השלושים בקשר לחליבה בשבת, ולא רק משיקולים מעשיים – להכניס ערבי למשק מטעמי ביטחון – אלא אף עקרונית: משום ששאפו לחיים יהודיים "מלאים ושלמים". ראה: אריה פישמן, הקבוץ הדתי, עיון בהשפעת הגומלין שבין הדת לבין האידיאולוגיה בהקשר המודרניזציה, דיסרטציה באוניברסיטת העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 190, 205 – 207.
- 3 ואומנם, בעלי ההלכה המסורתיים הגנו על השימוש ב"גוי של שבת" בקשר לחליבה, תוך רחיק ההיתרים שצידוקם נשען על הצורך ב"עבודה עברית" וכדומה. ראה תשובת הרכ אברהם יצחק קוק בספרו של יהודה נח ברור, מלאכת מפרק, ירושלים תרפ"ט, כז, ע"א – ע"ב; אגרותיו של ר' חיים עוזר גרודינסקי בספרו של שמואל רוטשטיין, אחיעזר, יפו-תל-אביב תש"ב, עמ' תנז – תסא. על מראה-מקום זה עלי להודות לדר' מנחם פרידמן.

של בעלי ההלכה כתחום זה נלמד על מעורבותם של יהודים בחיי הכלכלה של הסביבה הלא-יהודית. שכן השימוש ב"גוי של שבת" אינו מצטמצם בהדלקת תנורו של היהודי על-ידי הגוי בימות החורף הקרים וכדומה. הוא ממלא תפקיד חשוב אגב הזדקקות יהודים ולא-יהודים זה לזה בתחומי כלכלה שונים. "עבדים ושפחות" או פועלים נוכרים עובדים בכיתו ובמשקו של היהודי. יהודים עושים שותפות עם גויים בעסקים; הם שוכרים מהם ומשכירים להם שדות ומפעלים, מפליגים באוניותיהם ומצטרפים לשיירות בהנהגתם וכדומה. אפילו פורש היהודי עצמו בשבת מכל עשייה, עדיין הוא עשוי להנות מן הפעולה המתבצעת על-ידי הגוי. על-כן נשאלת השאלה: האם הנאה זו מותרת או אסורה?

מסוגי השאלות העולות על שולחנם של בעלי ההלכה ככל דור ודור, אנו למדים אפוא דבר על דרכי פרנסתם של היהודים באותו זמן. ולא כל הדורות והמקומות שווים. יש שמעורבות היהודים בחיי הכלכלה של הסביבה מצטמצמת, והצימצום ניכר במיעוט השאלות המצריכות עיון; ואילו ריבוי השאלות, וכיחוד חידושן, שלא נמצא להן תקדים במסורת ההלכית, מעידים על הרחבת תחומי הפעילות הכלכלית היהודית. ספרות ההלכה, וכיחוד ספרי השאלות ותשובות, משמשים אפוא מקור נכבד לתולדות הכלכלה היהודית במשך הדורות.

ואומנם נזקקו היסטוריונים מאז למקור זה,⁴ אף-כי ספק אם מיצו אותו עד תומו. הספק נובע מן העובדה, שתשומת הלב של ההיסטוריונים היתה נתונה כרגיל רק לשאלות המכילות את תיאור המקרים שהזיקו את השואלים לשאל ולא למשאומתן ההלכי, שבעקבותיו הגיע בעל ההלכה המשיב לפסק-דינו. ואולם קורה לעתים, שרק שיקולי בעל ההלכה בהמשך המשאומתן שלו מגלים את טיבם האמיתי של העסקים הנידונים ואת המקום שהם תופסים בחיי העדה היהודית. נמצא, כי אף החיפוש אחרי עדויות על הפעילות הכלכלית היהודית גרידא מצריך לימוד מדוקדק של השאלות ותשובות על כל חלקיהן. ולא כל שכן שמתחייב עיון מדוקדק במשאומתן של המשיבים, שעה שההתענינות מופנית לבעיות ההלכיות הנדונות. ואכן עיקר העניין ההיסטורי בנושא "גוי של שבת" הוא מצד תולדות ההלכה גופן; שכן אגב המעקב אחרי הפתרונים לבעיות כתחום זה, שהוצעו או נתקבלו, עשויים אספקטים חשובים בהתפתחות ההלכה להתברר. מקובל כחקר ההלכה המודרני, כי במקום שהמסורת ההלכית נתקלה בקשיים

4 ראה, לדוגמא, בן-ציון דינור, תולדות ישראל, תל-אביב תש"ך – תשל"א, שהפרקים העוסקים בחיי הכלכלה מכילים תמיד מקורות משו"ת העוסקים בהלכות שבת וחג. וראה את מאמרו של חיים הלל בן ששון, 'תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן הכלכלית והחברתית', ציון כא (תשט"ז), עמ' 183 – 206.

מצד הנתונים הכלכליים, כגון בדיני רכית, הרחקה מעבודה-זרה וכדומה, ההכרעות נפלו אגב לחץ המציאות, עד שנוצרה מעין נוסחה כוללת, הקובעת שלא הסמוכין שבמקורות "ואף לא הראיות מהתלמוד הכריעו", כִּי-אם "תנאי המציאות הם שכפו (על החכמים) את הדיוקים והחילוקים" שביסוד הוראותיהם.⁵ והנה, אין לך תחום בו נתקל קיום המסורת ההלכית בקשיים כתחום זה של העסקת גוי בשירותו של יהודי. לחץ המציאות הכלכלית מורגש בעליל כמעט בכל אחת מן השאלות והתשובות העוסקות בבעיה זו. כאמור, קיימים מתח ופער בין מה שבעלי הלכה מוסמכים העלו כמחויב על-פי הדין ובין מה שהיה רווח בציבור ואף זכה לעתים בגושפנקא הלכית בדיעבד. אך ודאי שלא כל משאלה של בעלי הצרכים נענתה, ולעתים אנו עדים לנסיגות של חכמים לשרש אחרי נוהג שהשתרש מכבר. על כורחנו נשאל אפוא לגבול כוח הלחץ של המציאות, שודאי אינו בלתי-מוגבל. יתר-על-כן; לא כל החכמים שווים במידותיהם ולא כל הזמנים והעדות שווים בנטייתיהם. יש אם כך מקום לשאול אם ניתן לגלות עקביות בשיטות ההוראה של יִסְקִים ובנטיית של מרכזים יהודיים שלמים. אלו הן בעיות, שכוחבי תולדות כמים התלבטו בהן הרבה, ושמה יוכל מחקר, שהוא בחינת case study בתולדות הלכה, לתרום את תרומתו לפתרון הבעיה.

מסתבר כי העיון בנושא הנדון חייב להיפתח בסקירת המקורות שבספרות התלמודית, ששימשו לאחר זמן יסוד לפסקי ההלכה של הגאונים, הפוסקים הדאשונים והאחרונים. בתחום זה, כבמרבית תחומי ההלכה, אין הספרות התלמודית חד-משמעית בהוראותיה. אלמלי כן, לא היה מקום לספקות ולחילוקי דעות של הדורות הבתר-תלמודיים. תנודות ותמורות בדינים הנוגעים לעניין חלו גם בתקופת המשנה והתלמוד; ואם-כי אין תקופה זו נכללת בתחום מחקרנו, אין אנו פטורים מלתאר את התפתחות הדברים שחלה בה, תוך הסתמכות על ממצאי חוקרי ההלכה התלמודית. נזדקק לכך על-מנת לצייר לעצמנו תמונה ריאלית על התהוות ההלכות שקבעו נוהגי הדורות הבאים והדריכו את חכמיהם בהכרעותיהם. אולם בהבנת שיקולי חכמים אלה עלינו להתעלם מממצאינו ומהשערותינו

5 לשונו של א"א אורבך, בעלי החוספות, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ס, עמ' 177; וראה שם עמ' 91-92, 351. ניסוח דומה בדבריו של אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 126: "אין לראות בגישתם זו של רגמ"ה ושל חכמי אשכנז, שפעלו אחריי והלכו בדרכו רק תוצאה של עיון בסוגיה התלמודית הדנה בכך. היא נובעת במידה רבה מן המציאות ההיסטורית ומן המגמות שתוארו לעיל." ב"מגמות" הכוונה לרצון להשיב את המומרים לחיק היהדות. ואומנם, מגמות מעין זו הן לעתים גורם במתן הפסק, ואילו המציאות רק מעמידה את הבעיה.

גוי של שבת הוא בלשון העממית מי שאינו יהודי העושה לצורכי היהודים מלאכה האסורה עליהם בשבתות ובחגי ישראל. לפי דין התלמוד, אף מלאכתו של נוכרי לא הותרה אלא בתנאים מסוימים. ואולם צורכי משק הבית היהודי ומקורות הפרנסה שבגולה הניעו את הציבור להקל באיסורים מן הסוג הזה או לעקוף אותם. בעלי ההלכה נשאו ונתנו הרבה בכך, ובדבריהם משתקפים הן צדדים שונים בחיי העדה במקום מושבותיה, הן לבטי בעלי ההלכה בין ההתחשבות בתנאי הקיום ההכרחיים לבין דאגתם לשלמות המסורת. במעקב אחר גלגולי הדברים מעלה המחבר תמונה היסטורית וחברתית רבת פנים ותורם גם תרומה נכבדה לתולדות ההלכה היהודית.

יעקב כ"ץ נולד בהונגריה בשנת תרס"ה ונפטר בירושלים בשנת תשנ"ח. שימש רקטור האוניברסיטה העברית וזכה בפרס ישראל להיסטוריה יהודית לשנת תש"ם. כ"ץ נחשב לאחד מגדולי ההיסטוריונים היהודים בדור האחרון. מחקריו עוסקים בסוגיות מרכזיות בתולדות עם ישראל, הן בימי הביניים הן בעת החדשה, ואחדים מהם סללו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה היהודית.

